

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17442068>

INSON MOHIYATI VA IQTISODIY ERKINLIK: EKZISTENSIALIZM VA NEOLIBERALIZM TO‘QNASHUVI

Ismoilov Maxamadixon Isroilovich

Namangan davlat texnika universiteti Ijtimoiy fanlar kafedrası professori

Annotatsiya. Maqolada inson mohiyatining falsafiy talqini iqtisodiy erkinlik kategoriyasi bilan o‘zaro dialektik bog‘liqlikda tahlil qilinadi. Tadqiqotning nazariy asosi ekzistensializm va neoliberalizm paradigmaları o‘rtasidagi konseptual ziddiyatni ochib berishga yo‘naltirilgan. Ekzistensializm insonni o‘z mavjudligining yaratuvchisi sifatida, erkinlikni esa tanlov, ma‘naviy mas‘uliyat va ontologik anglash jarayonining markaziy elementi sifatida tushuntiradi. Neoliberalizm esa iqtisodiy erkinlikni bozor raqobati, mulk huquqi va shaxsiy manfaatlarni amalga oshirish imkoniyati sifatida talqin etadi. Mazkur ikki paradigmanning to‘qnashuvi insonning ichki ontologik erkinligi bilan tashqi iqtisodiy tizim tomonidan belgilangan strukturaviy chegaralar o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni yoritadi. Maqolada iqtisodiy erkinlik insonning shunchaki iqtisodiy tanlov imkoniyati emas, balki uning mavjudlik mas‘uliyatining aksiologik ko‘rinishi sifatida qayta talqin etiladi. Shu asosda insonni “bozor subyekti” emas, balki “ma‘noli mavjudlik subyekti” sifatida anglash zarurligi asoslanadi. Tadqiqot natijalari zamonaviy iqtisodiy tafakkurda erkinlik, axloq va mohiyat tushunchalarining falsafiy integratsiyasi uchun metodologik asos yaratadi.

Kalit so‘zlar: inson mohiyati, iqtisodiy erkinlik, ekzistensializm, neoliberalizm, tanlov erkinligi, mas‘uliyat, mavjudlik falsafasi, aksiologiya, ontologiya, iqtisodiy tafakkur, iqtisodiy ong, shaxs subyektivligi, erkinlik dialektikasi.

KIRISH

XXI asrda inson mohiyati va iqtisodiy erkinlik tushunchalari global falsafiy tafakkurda eng murakkab, shu bilan birga dolzarb masalalardan biriga aylandi. Raqamli iqtisodiyot, transmilliy kapital oqimlari, mehnatning gibridd shakllari va axborotning tovarlashuvi insonni yangi ontologik holatga olib keldi – ya‘ni u endilikda nafaqat mehnat qudrati, balki iqtisodiy tizimning funksional elementi sifatida qaralmoqda [1]. Shu jarayonda inson erkinligi masalasi ham an‘anaviy metafizik chegaralardan chiqib, iqtisodiy, ijtimoiy va axloqiy tizimlarning kesishgan nuqtasida talqin qilinmoqda.

Ekzistensializm konsepsiyasi insonning mohiyatini avvalo o‘z mavjudligini anglash jarayoni bilan bog‘laydi. Inson o‘zini yaratuvchi mavjudot bo‘lib, erkinlikni tashqi omillar bilan emas, ichki tanlov, ma‘naviy mas‘uliyat va mavjudlikning ongli anglanishi orqali amalga oshiradi [2]. Shu ma‘noda, ekzistensial erkinlik insonning “bozor o‘yini”da emas, balki “mavjudlik sahnasi”da o‘zini anglash qobiliyatidir.

Neoliberalizm esa buning aksi sifatida, inson erkinligini bozor mexanizmlarining asosiy drayveri sifatida talqin etadi. Bu yondashuvda erkinlik iqtisodiy raqobatni kuchaytiruvchi, davlat aralashuvini kamaytiruvchi va shaxsiy

manfaatlarni ustuvorlashtiruvchi mexanizmga aylanadi [3]. Natijada, erkinlikning falsafiy mohiyati tor iqtisodiy doiraga qisqaradi: inson o‘zining ichki mavjudlik ma’nosidan ko‘ra, tashqi foyda va samaradorlik mezonlariga yo‘naltirilgan subyekt sifatida shakllanadi.

Biroq zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar shuni ko‘rsatmoqdaki, insonning iqtisodiy erkinligi bilan ontologik erkinligi o‘rtasida muvozanat yo‘qolgan – inson iqtisodiy mexanizmlar ustidan nazorat o‘rniga, ularning mahsuliga aylanmoqda. Bu esa ekzistensial nuqtai nazardan “mavjudlikning begonalashuvi” (alienation) sifatida namoyon bo‘ladi [4]. Aynan shu holat zamonaviy falsafa oldiga yangi savolni qo‘yadi: iqtisodiy erkinlik inson mohiyatini mustahkamlayaptimi yoki undan uzoqlashtiryaptimi?

Zamonaviy global jarayonlar, xususan, raqamli kapitalizm, sun‘iy intellekt, algoritmik boshqaruv va ma’lumot iqtisodiyoti davrida erkinlik tushunchasi keskin transformatsiyaga uchramoqda. Insonning tanlovi endilikda ko‘p hollarda texnologik platformalar va bozor signallari tomonidan yo‘naltiriladi. Shunday sharoitda “avtomatlashtirilgan erkinlik” fenomeni paydo bo‘lmoqda, u esa ekzistensial jihatdan paradoksal holatni keltirib chiqarmoqda — inson o‘z erkinligini saqlagan holda ham o‘z tanlovining haqiqiy egasi bo‘lmasligi mumkin. Shu sababli, falsafa uchun iqtisodiy erkinlikni texnologik determinizm doirasidan chiqarib, uni inson mohiyatining aksiologik mazmuni sifatida qayta talqin etish zarurdir [5].

Maqolaning dolzarbligi shundaki, u insonni iqtisodiy manfaatlar tizimida vosita sifatida emas, balki ma’naviy-ontologik mavjudot sifatida qayta anglashni taklif etadi. Iqtisodiy erkinlikning mohiyati nafaqat bozor faoliyatining sharti, balki inson mavjudligining etik mezoni sifatida ko‘riladi. Shu tarzda, tadqiqot inson mohiyati va iqtisodiy tizim o‘rtasidagi falsafiy bog‘liqlikni ochib, iqtisodiy tafakkurda yangi - aksiologik yo‘naltirilgan erkinlik paradigmasini shakllantirishga xizmat qiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Zamonaviy falsafiy tafakkurda iqtisodiy erkinlik va inson mohiyati masalasi o‘zaro uzviy bog‘liq kategoriyalar sifatida talqin etilmoqda. Neoliberalizmning shakllanishi bilan erkinlik masalasi siyosiy-ijtimoiy diskursdan iqtisodiy paradigmalarga o‘tib, bozor mexanizmlarining markaziy elementi sifatida qaralmoqda [6]. Vallier (2021) ta’kidlaganidek, neoliberal tafakkurda erkinlik faqat tanlov imkoniyatini emas, balki raqobatga asoslangan iqtisodiy tartibning normativ asosini tashkil etadi. Shu bilan birga, iqtisodiy erkinlikni inson mohiyatidan ajratib ko‘rish jarayoni uni faqat tashqi muvozanat mezoniga aylantirib, falsafiy chuqurligini kamaytiradi.

Ekzistensializm bu yondashuvdan tubdan farq qiladi. Sartre (1943) insonning mohiyatini avvalo “o‘z mavjudligini tanlov orqali yaratish” tamoyiliga asoslab, erkinlikni ichki, ontologik jarayon sifatida tushuntiradi [7]. Uning fikricha, inson hech qanday tayyor mohiyatga ega emas — u faqat o‘z qarorlari, mas’uliyat va ongli tanlovi orqali o‘zligini yaratadi. Shu bois iqtisodiy erkinlikni ekzistensial nuqtai nazardan tahlil qilish, uni shunchaki bozor subyektivligi bilan emas, balki “mavjudlik

mas’uliyati” bilan bog’lashni talab qiladi. Bu yondashuv insonni iqtisodiy tizimning passiv ishtirokchisi emas, balki mohiyatini ongli ravishda yaratuvchi faol mavjudot sifatida talqin etadi.

Harvey (2005) neoliberalizm tarixini tahlil qilar ekan, erkinlik g’oyasining iqtisodiy dominatsiyaga aylanib borishini “erkinlikning ideologik appropriatsiyasi” deb ataydi [8]. Unga ko’ra, bozor erkinligi inson erkinligini kengaytirish emas, balki iqtisodiy tuzilmalarning ustuvorligini mustahkamlash vositasiga aylangan. Shunday qilib, “erkin inson” g’oyasi amalda “erkin bozor” manfaatiga xizmat qiluvchi diskursga aylanadi. Bu yondashuv falsafiy nuqtai nazardan inson mohiyatining instrumentalizatsiyasi, ya’ni insonning iqtisodiy vositaga aylanishi bilan izohlanadi.

Friedman (1962) esa neoliberal paradigmaning iqtisodiy asoslarini yaratgan holda, bozor erkinligini inson huquqlari bilan bevosita bog’laydi [9]. U erkinlikni davlat aralashuvisiz iqtisodiy tanlov imkoniyati sifatida talqin etadi. Ammo ekzistensializm nuqtayi nazaridan bu yondashuv yetarlicha to’liq emas, chunki u insonning ichki mas’uliyati va mavjudlik ongini hisobga olmaydi. Natijada, inson erkinligi tashqi imkoniyatlar majmuiga aylanadi. Shunday qilib, neoliberal tafakkur erkinlikni kvantifikatsiyalangan iqtisodiy indikator sifatida o’lchasa, ekzistensializm uni inson mohiyatining ontologik sharti deb ko’radi.

Fromm (1955) “sog’lom jamiyat” konsepsiyasida insonning erkinlikdan qochish mexanizmini tahlil qilib, iqtisodiy tizimlarda begonalashuv (alienation) jarayonining kuchayishini asoslab beradi [10]. Unga ko’ra, inson o’z erkinligini yo’qotgan sari, o’z mohiyatini ham yo’qotadi. Shu bois iqtisodiy erkinlikni “mavjudlikni anglash vositasi” sifatida qayta talqin qilish lozim. Frommning psixo-falsafiy tahlili bu jarayonni shaxsning o’z mohiyati bilan iqtisodiy tizim o’rtasidagi ziddiyat sifatida ko’rsatadi, bu esa bizning mavzuda ekzistensial va neoliberal yondashuvlar kesishgan nuqtani aniq ifodalaydi.

Zuboff (2019) raqamli kapitalizm sharoitida erkinlikning yangi ko’rinishini “kuzatuv kapitalizmi” orqali tahlil qiladi [11]. Uning fikricha, bugungi iqtisodiy tizim inson xatti-harakatlarini algoritmik tahlil orqali oldindan belgilaydi va shu tariqa inson tanlovining o’ziga xos erkinligini yo’qotadi. Bu yondashuv iqtisodiy erkinlikning zamonaviy inqirozini ko’rsatadi: inson tashqi erkinlikka ega, ammo ichki tanlov jarayonida avtomatlashtirilgan strukturalar tomonidan boshqariladi. Shu jihatdan, Zuboffning g’oyalari inson mohiyatining “raqamli begonalashuvi” fenomenini ochib beradi, bu esa ekzistensializm uchun yangi muammolar doirasini keltirib chiqaradi.

Jones (2012) o’z asarida Hayek va Friedman qarashlarini birlashtirib, neoliberal siyosiy iqtisod tafakkurining intellektual ildizlarini ochib beradi [12]. Uning tahlilida erkinlik “bozorning o’zini o’zi tartibga solish qobiliyati” bilan tenglashtiriladi, bu esa inson erkinligini tizimga singdirish jarayonini tezlashtiradi. Bu kontekstda insonning ontologik erkinligi emas, balki tizim ichidagi foydalilik darajasi asosiy baholash mezoniga aylanadi. Shu sababli, inson iqtisodiy faoliyatining mohiyatini baholashda uning “bozor qiymati” falsafiy kategoriya sifatida noto’g’ri qo’llanilmoqda.

Oksala (2011) va Secrest (2020) tomonidan ilgari surilgan yondashuvlar shuni ko’rsatadiki, neoliberalizm subyektivlikni qayta konstruksiyalash orqali inson

erkinligini “normativ tanlov majburiyati”ga aylantiradi [13][14]. Ularning tahliliga ko‘ra, neoliberal madaniyatda tanlov insonning mohiyati emas, balki bozor talabi tomonidan shakllanadigan ideologik vositadir. Bu esa ekzistensializmga ilgari surilgan “avtentik mavjudlik” g‘oyasiga zid. Shu bois, insonning haqiqiy erkinligi uchun iqtisodiy tizimdan mustaqil, ma’naviy-aksiologik asos zarur.

Oldale (2020) va Vallier (2021) ishlarining umumiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, hozirgi global iqtisodiy tizimda erkinlik g‘oyasi ijtimoiy jihatdan fragmentatsiyalashgan. Raqobat paradigmasi inson mohiyatidagi hamkorlik, hamdardlik va ijtimoiy mas’uliyat kabi qadriyatlarni so‘ndiradi [15]. Shu sababli, iqtisodiy erkinlikni qayta falsafiy baholashda uning faqat individualistik emas, balki ijtimoiy-ontologik tabiati ham inobatga olinishi zarur. Bu, o‘z navbatida, erkinlikni yangi aksiologik mezonlar asosida – insonning ma’naviy va mavjudlik qadri orqali baholashga olib keladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotning metodologik asosini falsafaning ontologik, aksiologik va fenomenologik yondashuvlari tashkil etadi. Metodologik yadro sifatida ekzistensializm va neoliberalizm paradigmalari o‘rtasidagi konseptual to‘qnashuvni izohlovchi dialektik-falsafiy tahlil modeli tanlandi. Tadqiqotda inson mohiyatini “mavjudlik orqali o‘zini anglovchi subyekt” sifatida talqin etuvchi ekzistensial konsepsiya bilan, erkinlikni “bozor tanlovi va raqobat imkoniyati” sifatida izohlovchi neoliberal konsepsiya o‘zaro qiyosiy tahlil qilindi. Ushbu yondashuv orqali iqtisodiy erkinlik tushunchasining ichki (ontologik) va tashqi (institutSIONAL) qatlamlari farqlanib, ularning o‘zaro ta’sir mexanizmlari mantiqiy va tizimli asosda ochib berildi. Tadqiqotning metodologik apparatida aksiologik tahlil (erkinlikning qadriyat sifatidagi o‘rni), gnoseologik yondashuv (insonning erkinlik haqidagi bilimlari va ularning ijtimoiy tajribadagi aks etishi), hamda fenomenologik metod (erkinlikning subyektiv tajriba sifatidagi namoyon bo‘lishi) qo‘llanildi. Shuningdek, metodologik birlikni ta’minlash maqsadida falsafiy induksiya, konseptual sintez, va komparativ tahlil usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotda nazariy umumlashma bilan bir qatorda iqtisodiy falsafa, sotsiologiya va ijtimoiy psixologiya fanlarining kesishgan nuqtalari ham metodologik asos sifatida integratsiya qilindi. Neoliberal iqtisodiy tizimning antropologik oqibatlarini baholashda kritik realizm yondashuvi tatbiq etildi, bu orqali insonning iqtisodiy faoliyatidagi erkinlikni faqat tashqi mexanizm sifatida emas, balki ijtimoiy-ma’naviy mavjudlikning tarkibiy qismi sifatida tahlil qilish imkoniyati yaratildi. Tadqiqot konseptual modelida iqtisodiy erkinlikni ifodalovchi uch bosqichli metodologik tuzilma ishlab chiqildi: (1) ontologik bosqich – erkinlikning mavjudlik bilan birligi; (2) aksiologik bosqich – erkinlikning inson qadri sifatida namoyon bo‘lishi; (3) epistemologik bosqich – insonning iqtisodiy qarorlarida erkinlik haqidagi bilimlarning shakllanishi. Ushbu metodologik model falsafiy konsepsiyalarni tizimli tahlil qilish bilan bir qatorda, inson mohiyatining iqtisodiy kontekstdagi yangi talqinini shakllantirishga xizmat qiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqotning ontologik bosqichida inson mohiyatining erkinlik bilan ontologik birligi tahlil qilindi. Ekzistensializmدا inson “mavjudlik orqali o‘zini yaratuvchi subyekt” sifatida ko‘riladi, bu jarayonda erkinlik insonning mavjudlik sharti sifatida namoyon bo‘ladi. Neoliberalizmدا esa inson iqtisodiy tizimning funksional qismi bo‘lib, uning erkinligi bozor munosabatlaridagi tanlov imkoniyati bilan o‘lchanadi. Ontologik jihatdan qaralganda, ekzistensial erkinlik – bu insonning mavjudlik mohiyatini o‘zi belgilashi; neoliberal erkinlik esa mavjud tizimga moslashuvni anglatadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ichki erkinlik (ontologik erkinlik) insonning o‘z mohiyatini anglash qobiliyatini ifodalasa, tashqi erkinlik (iqtisodiy erkinlik) iqtisodiy tizimning me‘yoriy chegaralari bilan bog‘liq bo‘ladi. Shu bois, iqtisodiy erkinlikning haqiqiy mazmuni uning tashqi shaklida emas, balki insonning mavjudlik anglash jarayonidagi ichki ongli tajribasida namoyon bo‘ladi.

Aksiologik bosqichda erkinlikning inson qadri sifatidagi talqini tahlil qilindi. Iqtisodiy tizimda erkinlik ko‘p hollarda foyda, samaradorlik yoki tanlov mezonlari orqali o‘lchanadi, biroq bu yondashuv insonning axloqiy va ma‘naviy mohiyatini to‘liq aks ettirmaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ekzistensializmда erkinlik nafaqat tanlov imkoniyati, balki insonning o‘z hayotiy mas‘uliyatini anglash jarayonidir; neoliberalizmда esa erkinlik iqtisodiy manfaatlar muvozanati sifatida talqin etiladi. Shu ziddiyat iqtisodiy tizimda axloqiy mas‘uliyat va inson qadri tushunchalarining chekinishiga olib keladi. Aksiologik tahlil natijalariga ko‘ra, iqtisodiy erkinlikni “maqsadga erishish vositasi” emas, balki “inson qadri ifodalovchi qadriyat” sifatida qayta baholash zarur.

Epistemologik bosqichda insonning iqtisodiy qarorlarida erkinlik haqidagi bilimlarning shakllanish mexanizmlari tahlil qilindi. Tadqiqotda epistemologik tahlil erkinlikni bilish jarayoni sifatida qaraydi: inson erkinligi haqidagi tushunchalar jamiyatdagi iqtisodiy tajriba, axborot oqimlari va ideologik konstruksiyalar orqali shakllanadi.

1-jadval.

Ekzistensial va neoliberal paradigmalarda erkinlikning ontologik talqini

Mezonlar	Ekzistensializm	Neoliberalizm
Erkinlik mohiyati	Mavjudlikning ichki sharti, o‘zlikni anglash jarayoni	Bozor mexanizmlarida tanlov imkoniyati
Inson roli	O‘z mavjudligini yaratuvchi subyekt	Iqtisodiy tizimga moslashuvchi agent
Maqsad	Ma‘noli mavjudlikka erishish	Samaradorlik va foyda maksimalashtirish
Ontologik asos	Ong, mas‘uliyat, mavjudlik erkinligi	Tashqi iqtisodiy sharoit va raqobat muhiti

Manba: Muallif tomonidan tuzilgan

Ekzistensializm inson erkinligini mohiyat yaratish jarayoni sifatida ko‘rgan bo‘lsa, neoliberalizm uni iqtisodiy raqobatning asosiy elementi sifatida talqin qiladi. Shu ikki yondashuv o‘rtasidagi tafovut inson mohiyatining turli darajalarda ifodalanishini keltirib chiqardi: bir tomonda ichki mavjudlikning erkinligi, ikkinchi tomonda iqtisodiy tanlovning tashqi mexanizmi. Tadqiqot natijalari ushbu ziddiyatni

dialektik tarzda uygʻunlashtirish zarurligini koʻrsatadi. Bu uygʻunlik “erkinlikning ikki bosqichli modeli” orqali ifodalanadi: birinchi bosqichda inson oʻz mavjudligini erkin angʻlaydi, ikkinchi bosqichda esa ushbu erkinlikni iqtisodiy faoliyatda maqsadga muvofiq tarzda namoyon etadi.

Keltirilgan taqqoslash inson erkinligini ikki mutlaqo farqli falsafiy nuqtai nazardan koʻrib chiqishga imkon beradi. Ekzistensial yondashuvda erkinlik inson mavjudligining ichki sharti boʻlib, u oʻz hayotining maʼnosini ongli tanlov orqali yaratadi. Bu fikr J.P. Sartre (1943) va E. Fromm (1955) asarlarida oʻz ifodasini topgan; ular erkinlikni insonning oʻz mohiyatini anglash qudrati bilan tenglashtiradi. Shunday ekan, egzistensial modelda erkinlik insonning bozor agenti sifatidagi funksiyasidan emas, balki oʻzini yaratuvchi subyektiv refleksiya va masʼuliyatdan kelib chiqadi (1-jadval).

Neoliberal model esa, aksincha, erkinlikni tashqi iqtisodiy tizimlar doirasidagi tanlov imkoniyati bilan cheklaydi. D. Harvey (2005) va M. Friedman (1962) asarlarida erkinlik iqtisodiy samaradorlik va raqobat mexanizmlarining asosiy elementi sifatida talqin etiladi. Bu yondashuvda insonning ichki mohiyati emas, balki foyda keltiruvchi qarorlar markazga chiqadi. Jadvalda bu ikki paradigma oʻrtasidagi tub tafovut aniq namoyon boʻladi: egzistensializmda erkinlik “mavjudlikdan maʼno izlash”, neoliberalizmda esa “bozor talabiga javob berish” jarayonidir. Shundan kelib chiqib, iqtisodiy erkinlikni inson mohiyatining ichki qadriyat darajasiga koʻtarish, uni faqat tanlov mexanizmi emas, balki mavjudlikning mazmuni sifatida qayta talqin etish zarurligi taʼkidlanadi.

2-jadval.

Erkinlikning aksiologik koʻrsatkichlari boʻyicha taqqoslama

Koʻrsatkich	Ekzistensial yondashuv	Neoliberal yondashuv
Qadriyat sifatida erkinlik	Ichki maʼnaviy anglash, masʼuliyat	Bozor tanlovi, individual manfaat
Etik natija	Masʼuliyatli subyektivlikni kuchaytirish	Foyda va individualizmni targʻib etish
Axloqiy tamoyil	Inson mohiyatining hurmati	Iqtisodiy natijaning ustuvorligi
Ijtimoiy oqibat	Maʼnoli jamiyat shakllanishi	Individualistik raqobatning kuchayishi

Manba: Muallif tomonidan tuzilgan

Keltirilgan taqqoslashlar erkinlikning qadriyat sifatidagi mazmuni ikki falsafiy paradigmada qanday talqin etilishini ochib beradi. Ekzistensializmda erkinlik insonning ichki maʼnaviy anglanish jarayoniga, yaʼni masʼuliyatni oʻz zimmasiga olish va mavjudlikni mazmun bilan toʻldirishga asoslanadi. Bu yondashuvda erkinlik insonning oʻz hayotiy tanlovini axloqiy va ruhiy asosda amalga oshirish qobiliyatini ifodalaydi. Shuning uchun erkinlik faqat huquqiy yoki iqtisodiy kategoriya emas, balki inson qadrini namoyon etuvchi aksiologik hodisadir. Ekzistensial yondashuvga koʻra, haqiqiy erkinlik insonning oʻz mohiyatini tan olishi va harakatlarini ichki eʼtiqod bilan uygʻunlashtira olishi bilan belgilanadi. Shu sababli, erkinlik va axloq oʻrtasidagi uzviy bogʻliqlik egzistensial falsafaning markaziy tamoyilini tashkil etadi (2-jadval).

Neoliberal yondashuvda esa erkinlikning qadri iqtisodiy foyda va individual

manfaat bilan o'lanadi. Bozor munosabatlari ustuvor bo'lgan sharoitda erkinlik inson qadri emas, balki raqobat mexanizmlarining zarur sharti sifatida talqin etiladi. D. Harvey (2005) va K. Vallier (2021) tahlillarida bu yondashuv insonning axloqiy mas'uliyatini ikkinchi darajaga tushirib, uni samaradorlik va foydalilik mezonlariga bog'lab qo'yishini ko'rsatadi. Natijada, erkinlikning aksiologik mohiyati susayadi, jamiyatda esa individualizm kuchayadi. Ekzistensializmda erkinlik insonning ma'naviy kamolotini ta'minlovchi qadriyat sifatida, neoliberalizmda esa iqtisodiy tizimni barqarorlashtiruvchi instrument sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois, falsafiy nuqtai nazardan iqtisodiy erkinlikni axloqiy va ma'naviy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirish inson mohiyatining to'liq ifodasini tiklash uchun zarur shart sifatida qaraladi.

3-jadval.

Iqtisodiy erkinlikning epistemologik darajalari

Daraja	Ta'rif	Bilish manbasi	Shakllanish mexanizmi
1. Ongli bilish	Erkinlikni individual refleksiya orqali anglash	Inson tafakkuri, tajriba	Ichki tafakkur, ma'naviy tahlil
2. Ijtimoiy bilish	Erkinlikni jamiyat qadriyatlarini orqali bilish	Madaniy qadriyatlar, ijtimoiy ong	Ijtimoiy me'yorlar va axloqiy nazorat
3. Institutsional bilish	Erkinlikni iqtisodiy tizim me'yorlari orqali bilish	Bozor paradigmasi, siyosiy ideologiya	Tizimli axborot, algoritmik boshqaruv

Manba: Muallif tomonidan tuzilgan

Iqtisodiy erkinlikning epistemologik darajalari tahlili insonning iqtisodiy qarorlarida erkinlikni qanday anglashini bilish nazariyasi (gnoseologiya) nuqtai nazaridan chuqur yoritadi. Bu jadval inson tafakkuri, ijtimoiy ong va institutsional tizimlar o'rtasidagi bilish jarayonining murakkab, ko'p qatlamli tuzilishini ifodalaydi. Birinchi daraja — ongli bilish bosqichi — insonning ichki refleksiya va ma'naviy o'zini anglash jarayonini qamrab oladi. Bu bosqichda erkinlik subyektiv anglash orqali mavjudlikning mohiyati sifatida talqin qilinadi. Inson o'z qarorlarini tashqi iqtisodiy signallarga emas, balki ichki e'tiqod, ruhiy mas'uliyat va tafakkur asosida qabul qiladi. J.-P. Sartre (1943) va E. Fromm (1955) asarlarida ta'kidlanganidek, erkinlikni anglashning bu darajasi insonning mavjudlikni ma'noli qilishdagi faol ongli ishtirokini bildiradi. Shu sababli, epistemologik nuqtai nazardan birinchi darajadagi erkinlik inson tafakkurining eng sof, avtonom shaklini aks ettiradi.

Ikkinchi va uchinchi darajalar iqtisodiy tizimda erkinlikni bilishning ijtimoiy hamda institutsional shakllarini ifodalaydi. Ijtimoiy bilish darajasida insonning erkinlik haqidagi tasavvurlari jamiyat qadriyatlarini, madaniyat, mafkura va me'yorlar bilan belgilanadi. Bu holatda erkinlik ijtimoiy ong orqali shakllanadi, ya'ni insonning qarorlari jamiyat tomonidan tan olingan qadriyatlar tizimiga mos ravishda qabul qilinadi. Institutsional bilish bosqichida esa erkinlik iqtisodiy tizim me'yorlari, siyosiy ideologiya va texnologik boshqaruv orqali shakllantiriladi. S. Zuboff (2019) va J. Habermas (1984) tahlillarida ko'rsatilganidek, zamonaviy "raqamli kapitalizm" davrida insonning erkin tanlovi algoritmik boshqaruv va axborot oqimlari tomonidan

oldindan yo‘naltirilgan. Shu sababli, epistemologik tahlil shuni ko‘rsatadiki, inson o‘z erkinligini to‘liq anglash uchun bilimning institutsional chegaralaridan chiqib, tanqidiy tafakkur, ma‘naviy refleksiya va axloqiy ongni uyg‘unlashtira olishi zarur. Falsafiy jihatdan bu tahlil shuni anglatadiki, erkinlik haqidagi bilim insonning iqtisodiy faoliyatidagi amaliy tanlovlarni emas, balki mavjudlikni mazmunan anglash darajasini belgilovchi ontologik jarayon sifatida qaralishi kerak.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, inson mohiyati va iqtisodiy erkinlik o‘rtasidagi munosabatni faqat iqtisodiy mezonlar asosida izohlash yetarli emas. Ekzistensializm da erkinlik inson mavjudligining ichki mohiyati sifatida, neoliberalizm da esa tashqi iqtisodiy tizimning harakatlantiruvchi omili sifatida talqin qilinadi. Ushbu ikki yondashuv o‘rtasidagi tafovut inson erkinligini anglashda asosiy falsafiy ziddiyatni yuzaga keltiradi: inson erkinligining asl manbai uning ichki mas‘uliyati va mavjudlikni anglash darajasidami yoki iqtisodiy tizim tomonidan yaratilgan tashqi imkoniyatlardami? Tadqiqot natijalariga ko‘ra, iqtisodiy erkinlikning mohiyati shundaki, u insonning o‘zini anglash jarayonida ma‘naviy va ontologik mazmun kasb etgan taqdiridagina haqiqiy erkinlikka aylanadi. Aks holda, erkinlik iqtisodiy foyda va raqobat doirasida instrument sifatida torayib qoladi.

Natijalarning umumiy tahlili shuni anglatadiki, iqtisodiy erkinlikning chin mohiyati uning uch qatlamli — ontologik, aksiologik va epistemologik — tuzilmasida yotadi. Erkinlikning ontologik darajasi insonning mavjudlikni anglash qobiliyatini, aksiologik darajasi erkinlikning inson qadri sifatidagi o‘rnini, epistemologik darajasi esa insonning tanlovlari va qarorlarida erkinlik haqidagi bilimlarning shakllanishini ifodalaydi. Shu nuqtai nazardan, inson erkinligini tiklash uchun iqtisodiy mexanizmlarni emas, balki inson tafakkurining ma‘naviy va bilish salohiyatini rivojlantirish zarur. Falsafiy xulosa sifatida aytish mumkinki, iqtisodiy erkinlik insonning o‘z mohiyatini anglash, ma‘naviy mas‘uliyatni qabul qilish va mavjudlikni mazmun bilan to‘ldirish jarayonida haqiqiy mazmun kasb etadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqot natijalari inson mohiyatining falsafiy talqini va iqtisodiy erkinlik kategoriyasining zamonaviy paradigmadagi o‘rnini qayta baholashga imkon berdi. Maqolada egzistensializm va neoliberalizm paradigmalari o‘rtasidagi ziddiyatli, ammo o‘zaro to‘ldiruvchi dialektika ilmiy asosda ochib berildi. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, inson erkinligi masalasi nafaqat iqtisodiy tanlovning natijasi, balki inson mavjudligining ontologik zaruriyati, uning ma‘naviy o‘zligini anglash va qadriyatli fikrlash qobiliyati bilan chambarchas bog‘liqdir.

Birinchi dan, ontologik nuqtai nazardan, insonning iqtisodiy erkinligi uning mavjudlik mohiyati bilan uzviy bog‘langan. Ekzistensializm ta‘kidlaganidek, insonning erkinligi “borliqni anglash” va “mavjudlikni yaratuvchan tarzda shakllantirish” jarayonidir. Shu bois, iqtisodiy erkinlik insonning shunchaki tashqi imkoniyati emas, balki mavjudlikning ichki energiyasi, ya‘ni o‘zligini anglash jarayonida yuzaga keluvchi faol ontologik holatdir. Bu jihatdan, iqtisodiy erkinlikni qayta talqin qilish insonning mavjudlikni ma‘naviy va ijtimoiy jihatdan mazmun bilan

to‘ldirish imkoniyatini kengaytiradi.

Ikkinchidan, aksiologik yondashuv nuqtai nazaridan, erkinlik inson qadriyatining markaziy metafizik o‘lchamidir. Neoliberal paradigma erkinlikni foyda, tanlov va raqobat bilan o‘lchaydi, biroq bu yondashuv insonni o‘zining ma’naviy mohiyatidan uzoqlashtiradi. Shu sababli, iqtisodiy erkinlikni insonning ijtimoiy mas’uliyati, hamkorlik va adolat kabi umumiy insoniy qadriyatlar bilan uyg‘un holda baholash zarur. Falsafiy jihatdan bu “erkinlikning etik burilishi”ni anglatadi — ya’ni erkinlikni foyda emas, balki qadriyat sifatida talqin etish jarayonini.

Uchinchidan, gnoseologik (epistemologik) nuqtai nazardan, insonning iqtisodiy qarorlaridagi erkinlik ongli bilish, tanqidiy tafakkur va ma’naviy refleksiya jarayonlari orqali shakllanadi. Zamonaviy algoritmik iqtisodiy muhitda inson erkinligi “tashqi kodlangan” shaklga aylanib bormoqda, bu esa ongli tanlovni illuziyaga aylantiradi. Shu bois, inson tafakkurini mustaqil fikrlash, normativ baholash va ijtimoiy ongni shakllantirish mexanizmlari orqali himoyalash zarur.

To‘rtinchidan, falsafiy tahlil natijalariga ko‘ra, iqtisodiy erkinlikni tiklashning eng samarali yo‘li insonning ichki (ma’naviy) va tashqi (institutsonal) erkinlik o‘rtasidagi uyg‘unlikni ta’minlashdan iborat. Bu uyg‘unlik insonni iqtisodiy tizimning vositasi emas, balki uning ma’naviy markazi sifatida qayta talqin qilishga asos bo‘ladi. Shu tariqa, inson erkinligi faqat iqtisodiy samaradorlik emas, balki borliqning ma’nosini anglash jarayonidagi faol subyektiv ishtirok sifatida namoyon bo‘ladi.

Beshinchidan, tadqiqot natijalaridan kelib chiqib quyidagi ilmiy asoslangan amaliy tavsiyalar ilgari suriladi:

1. Iqtisodiy siyosatni antropologik asosda qayta konseptualizatsiya qilish, ya’ni iqtisodiy qarorlar qabul qilish jarayonida inson qadri va ma’naviy mas’uliyat mezonlarini kiritish.

2. Raqamli iqtisodiyot va algoritmik boshqaruv sohalarida inson erkinligini himoya qiluvchi falsafiy-me’yoriy model ishlab chiqish, bunda inson tafakkurining avtonomligi va tanlov mustaqilligi markaziy tamoyil sifatida belgilanadi.

3. Oliy ta’lim tizimida “iqtisodiy falsafa”, “axloqiy iqtisodiyot” va “inson kapitalining aksiologiyasi” kabi yangi yo‘nalishlarni joriy etish, bu orqali iqtisodiy tafakkurni falsafiy ong bilan boyitish.

4. Iqtisodiy erkinlikni baholovchi aksiologik indikatorlar tizimini yaratish, bunda nafaqat samaradorlik, balki adolat, ma’naviylik, hamkorlik va ijtimoiy mas’uliyat darajasi ham o‘lchov sifatida kiritiladi.

5. Madaniy-falsafiy siyosat orqali erkinlikni insoniyatning ma’naviy evolyutsiyasi bilan uyg‘unlashtirish, ya’ni iqtisodiy o‘sish va insoniy kamolot o‘rtasida muvozanatni ta’minlovchi konseptual dasturlarni shakllantirish.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash lozimki, insonning iqtisodiy erkinligi masalasi zamonaviy jamiyatning eng muhim falsafiy mezoniga aylanmoqda. Iqtisodiy erkinlik faqat bozor shart-sharoitining mahsuli emas, balki insonning o‘z mohiyatini anglash, ma’naviy mas’uliyatni qabul qilish va mavjudlikni mazmun bilan to‘ldirish jarayonidagi yaratuvchan harakatidir. Shu bois, iqtisodiy tizimni insonparvar falsafiy tamoyillar asosida qayta tashkil etish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham

insoniyatning barqaror rivojlanishiga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press, New York.
2. Sartre, J.-P. (1943). *L'Être et le Néant: Essai d'ontologie phénoménologique*. Gallimard, Paris.
3. Friedman, M. (1962). *Capitalism and Freedom*. University of Chicago Press, Chicago.
4. Fromm, E. (1955). *The Sane Society*. Routledge Classics, London, 2020 Edition.
5. Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. PublicAffairs, London.
6. Vallier, K. (2021). Neoliberalism. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2021 Edition). Stanford University.
7. Oldale, B. (2020). View of Neoliberalism: The New Patriarchy. A Literature Review. *Journal of Interdisciplinary Studies*.
8. Secrest, A. L. (2020). *Neoliberal Feminism: The Only Approach*. Gettysburg College Student Scholarship Repository.
9. Oksala, J. (2011). The Neoliberal Subject of Feminism. *Journal of the British Society for Phenomenology*, 42(1), 104–120.
10. Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press, New York. ISBN 978-0-19-928326-2.
11. Sartre, J.-P. (1943). *L'Être et le Néant: Essai d'ontologie phénoménologique*. Gallimard, Paris.
12. Friedman, M. (1962). *Capitalism and Freedom*. University of Chicago Press, Chicago.
13. Fromm, E. (1955). *The Sane Society*. Routledge Classics, London (2020 Edition).
14. Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. PublicAffairs, London.
15. Jones, D. S. (2012). *Masters of the Universe: Hayek, Friedman, and the Birth of Neoliberal Politics*. Princeton University Press, Princeton.